

# SOSYAL BÜTÜNLEŞME AÇISINDAN TÜRK VAKIFLARI

Doç. Dr. Bahâeddin Yedişildiz



**S**OSYAL Bütünleşme ve vakıf... Bir tarafta sosyolojik bir olgu, diğer tarafta bir hukuk müessesesi... Bunlar arasındaki ilişkiyi ortaya koyabilmek için, şüphesiz herşeyden evvel, sözkonusu olgu ve müessesenin kısaca tanımlaması icap eder.

Sosyal bütünleşme, bir ferdin, herhangi bir toplum veya gruptaki üstün kültür değerlerini kendisine mal etme sürecidir. Sosyal bütünleşme, bir toplum veya zümrenin bir bütünlük içinde kaynaşması olarak da anlaşılabilir. İşte bu sayededir ki, zümreler veya toplumlar belli bir uyum içinde yaşayabilirler...

Vakıf ise, bilindiği gibi, bir kişinin bir veya daha fazla mülkünü, toplumun ihtiyaçlarını teşkil eden, dinî, hayrî veya sosyal bir gayeye, Allah'a yakın olma niyetiyle, müebbeten tahsis etmesi aktidir. Bu hukukî akide vakıf denildiği gibi, bu akid sonucu ortaya çıkan ve Osmanlılar'da müessesât-ı hayriye diye adlandırılan mâbed, medrese, imâret, zâviye vs. gibi toplum fertlerinin bizzat kendisinden faydalandığı kuruluşlara, ve diğer yandan, bu kuruluşların sürekli ve düzenli bir şekilde işletilebilmesi gayesiyle kendilerine tahsis edilen bina, arazi, nakit para, vs. gibi gelir kaynaklarına da vakıf denile gelmiştir.

Bu kısa açıklamalar çerçevesinde, toplumumuzun sosyal tarihine bir göz atıldığı zaman, vakfın, bu toplumda çeşitli açılardan son derece önemli roller oynamış bir sistem olduğu söylenebilir...

Şimdi asıl meselemize dönebilir, ve sorumuzu şu şekilde sorabiliriz: Vakıf sistemi, sosyal sistem içinde, özellikle sosyal sistemi oluşturan akrabalık, hısımlık, bölgelere, mesleklerle, en geniş manasıyla sosyal zümrelerin veya sınıfların kendi içlerinde veya birbirleri arasındaki kaynaşma ve bütünleşmede nasıl bir rol oynamış olabilir? Bu sorunun bütün yönleriyle cevaplandırılmasını kısa bir konuşma içine sığdırmak mümkün değildir. Onun için ben burada, diğerlerinden daha önemli gördüğüm bir iki nokta üzerinde duracağım.

Birinci önemli nokta şudur: Daha XI. asırdan itibaren, bölükler, oymaklar ve boylar halinde Anadolu'ya gelen ve daha sonra Boğazları aşarak Rumeliye geçen Türklerin, belli bölgelere yerleşerek, eski köy veya kasabaları Türkleştirmeleri, ayrıca yeni köyler veya şehirler kurmaları; böylece de, aynı mıntıkaya yerleşen insanları, yeni bir tabii çevre içinde birbiriyle kaynaşıp bütünleşmeleri vakıflar sayesinde gerçekleştirilebilmiştir.

Bu hususun isbatı için, yapılan araştırmalara veya vakıflarla ilgili arşiv vesikalarına şöyle bir göz atmak yeterlidir :

"Selçuk sultanları Beyşehir gibi yeni şehirler kurmuşlar, Alanya, Aksaray gibi şehirleri yeniden inşa etmişlerdi. Buralara saraylar, (vakıf) medreseler, camiler inşa edilmiş, şeyhler, hocalar davet edilmiş, gaziler, tüccarlar gelip yerleşmişlerdir." Hatta şehirlere, başka bölgelerden Hıristiyanların da getirilip yerleştirildikleri görülmektedir.

Osmanlılar'da da aynı faaliyetler devam ediyor. Neşri'deki bir kayıt, iskân olgusuyla birlikte, değişik grupların birarada yaşamaları ve bütünleşmelerine imkân sağlanması açısından son derece manalıdır : Sultan Murad, Ergene Köprüsü'nü yaptırıp " ol köprüünün iki başın mamur ittürüp bir tarafına Ergene nâm bir latif şehir idüb bir âli imâret yaptırdı. Andan olvakit ki imâret yürüdü. Sultan Murad Edirne'den Ulemayı ve fukarayı cem idüb getirüb evvel aşını kendi eliyle üleştirdi ve çırağın kendü eliyle yakdı. Ve yapan mimara hilatler giydirdi ve çiftlikler atâ etti. Ve ol kasabanın halkını avarızdan muâf ve müsellem kıldı."

Ö.L. Barkan'ın küçük Sultaniye şehri hakkında neşrettiği belgelerden anlaşıldığına göre, Kıbrıs'ın fethinden sonra, "stratejik önemi artan bir yol üzerinde bulunan küçük bir köyün de önemi artmıştı. II.Selim buraya bir cami, bir imâret, bir han, bir hamam, 34 dükkân ve iki değirmen yaptırmış ve 84 köyün gelirini bu yapılara vakfetmişti. Buraya yerleşen halk vergiden muâf olacaktı. Yerleşen halk arasında göçebeler ve başka köy ve şehirlerden gelenler bulunuyordu. Mahalle adları, şehrin sosyal strüktürü hakkında aydınlatıcı oluyor; bunlar aşiretlerin, yeni gelenlerin geldikleri köy ve kasaların, şeyhlerin ve mescidlerin adını taşımaktadır".

XVIII. asırda, Sadrazam Damad İbrâhim Paşa tarafından Nevşehir'in, Dârîsseâde Ağası Beşir Ağa tarafından da bugün Romanya'da bulunan Sulina'nın kuruluşu da böyle olmuştur.

Kısacası, bütün Anadolu Türk şehirlerinin oluşmasında aynı proses gözlenebilmektedir.

Bu şekilde oluşmaya başlayan şehirlere yerleşenler "fertler değil, fakat aşiret ve oymaklardı. Nitekim yeni şehirlerin kuruluşunda, gelenlerin oymak oymak yerleştiğini gösteren belgeler vardır. Aşiretin müşterek bir dini inancı, şeyhi ve dini lideri vardı. Şeyhin bir zaviyesi ve yanında mescidi oluyordu. Böyle bir gelişme tablosu İslâm Dünyası'nın başka taraflarda olduğu gibi, Türkiye'de de, kendi başına bir bütün olan mahallenin karakteri hakkında aydınlatıcıdır. Aşirete ve boya dayandığı, yani etnik, aynı zamanda dini bir kaideye oturduğu için, mahalle kolaylıkla bir bütün teşkil edebiliyordu. Mahalle adlarının bir aşirete ve şeyhe bağlanması" hususunda Anadolu'da sayısız örnek göstermek mümkündür. Meselâ Osmanlılar Erzurumu ele geçirdikleri zaman, şehri 12 mahallesinden 9'unun adı bir zaviyeye tekâbül ediyordu. Vakıflar yoluyla tekkeler kurmak, belli stratejik noktalara ve şehirlere nüfus çekmenin normal bir yolu idi. Burada şeyh ve dervişler, yeni toplumun göçebelere yerleştirme gayretinin temsilcisi olarak görülüyor. Ahiler ve dervişler yerleşme sürecini göçebelige karşı koruyan elemanlar oluyor.

İşte vakıf sistemi, bu şekilde aynı bölgelere yerleşen değişik statü ve hususiyetlere sahip olan grupları birbirleriyle uyum ve beraberlik içinde tutan önemli bir kuvvet olmuştur.

Bilindiği gibi, sosyal sistemin çekirdeğini aile teşkil eder. Aile yararına, veya bir ailenin fakir mensuplarını korumak, onlara yardım etmek için kurulan vakıflar; veya vakıfların idâresinin ya da kurulan vakıfta ihdas edilmiş bazı fonksiyonların aile fertlerine bırakılması yoluyla, toplumun nüvesini teşkil eden aile müessesesinin sağlamaştırılmasına çalışılmıştır. Öyle ki, vakıflar, aile çerçevesi içinde, zenginlerin köleleriyle bütünleşmeleri de yol açmıştır. Gerçekten, aile üyelerinden sonra, azadlı kölelerin vakıf idarelerinde söz sahibi oldukları görülüyor. Kölelerin bu fonksiyonlara yükselmesinde, şüphesiz, bir köle ile efendisi arasında uzun süre beraber olmaktan doğan hissi bir bağ, baş rolü oynamış olmalıdır. Köleler, efendilerine ait vakıfların idarecisi olma dışında, vakıflardan kendileri için ayrılmış özel tahsisatlardan da yararlanıyorlardı. Hattâ vakıf kurucuları azadlı köleleri ile aileleri arasındaki bağın, kendi ölümlerinden sonra da devam ettirilmesini istemekte ve vakıf şartlarını buna göre ayarlamakta idiler. Bir örnek vermek gerekirse; bir çok vakıf kurucusunun, ölümlerinden sonra, aileleri ile azadlı kölelerinin beraber yaşamalarını şart koştukları zikredilebilir. Görülüyor ki, vakıf, köleyle efendiyi bütünleştirebilen bir sistem olmuştur. Şüphesiz bunun da temelinde, İslâm dininin, ferdi mükellefiyet yâni sorumluluk anlayışı yatmaktadır.

Ayrıca bir köy veya şehir halkını desteklemek üzere kurulmuş vakıfların sayısı da az değildir. Meselâ Mikdat Ahmed Paşa, XVIII. yy'da, sadece Amasya'da ticaret yapanların istifadelerine sunulmak üzere 78.000 akçelik nakit para vakfı kurmuştu. Belli bir köy veya şehrin avarız vergilerinin ödenmesi için kurulan vakıflar da vardır. Bu tür vakıflar şehir halkının bütünleşmesine yardımcı olmaktadır.

Meslek gruplarını destekleyen vakıfların mevcudiyeti de sürpriz olmamaktadır. Esnaf gruplarının, ulemânın, şeyhlerin, mensubu buldukları zümreleri kollamak üzere kurdukları vakıflar bunlara örnek gösterilebilir.

Toplumu oluşturan aile, grup veya zümrelerden her biri, kendi üyeleri arasındaki bütünleşme ve kaynaşmayı sağlamak üzere vakıflardan yararlanırken, şüphesiz daha geniş düşünce ve imkânlara sahip olanlar, zümreler arasındaki yakınlaşma ve bütünleşmeyi sağlamak amacıyla vakıflar kuruyorlardı. XVIII. asırda, Sadrazam Çorlulu Ali Paşa'nın, medreseliler ve tekkeliler arasında uzlaşma sağlamak ve onları bütünleştirmek gayesiyle vakfetmiş olduğu medrese ve tekke buna örnek olarak gösterilebilir. Müderris ve Şeyhin tayini ile ilgili vakfiye şartları, bunlar arasındaki yumuşamayı sağlayacak şekilde formüle edilmiştir.

Ancak, Osmanlılar'da, kültürün yaygınlaştırılması, böylece belli norm ve değerlerin bütün halka benimsetilmesi, netice itibarıyla, daha geniş manada, sosyal bütünleşmenin sağlanmasında rol oynayan en önemli kuruluş, vakıf külliyeleridir.

Hemen hemen bütün Osmanlı şehirlerinde birer örneğine rastlanabilen külliye, fonksiyonu ve yapılış gayesi bakımından medenî ve sosyal bir anlayışla meydana getirilmiş, Türklerin dünya sanatına katkılarından biri olan "bir mimarlık kompleksi tipi" dir. Bir sosyal merkez olan bu kompleks, bir cami ve onun etrafında yer alan muhtelif sosyal fonksiyonlara sahip binalardan oluşmaktadır. Bunlar, Medreseler, hastahane, imaret, tabhâne, mektep, kütüphâne, türbeler, arastalar yani çarşılar, han ve kervansaraylar, hamam, meşruta binalar, helâlar, muvakkithâne ve çeşme ile sebildir. Ancak, her külliyeinin bütün bu unsurları ihtiva etmesi şart değildir.

Doğan Kuban'ın ifâdesiyle , " ... içtimai hareketleri barındıran bir külliye İslâm'da eskidir. Fakat Anadolu şehirlerinde, Osmanlı devrine gelene kadar, plânlı bir külliye kavramı gelişmemiştir. Konya'da bir Sâhip Ata, Kayseri'de Huand Külliyele, Selçuk devrinde külliye kavramının gelişmiş şekli sayılabilir. Hattâ Bursa'da bile, bir Yeşil Külliyesi'nin serbest olarak yerleştirilmiş yapılardan meydana geldiği görülmektedir. Plânlanmış bir kompozisyon Kısmen Bursa Yıldırım Külliyesi'nde, fakat asıl âbidevi ölçüde Fâtih'le birdenbire ortaya çıkmaktadır. Ondan sonra II. Bâyezid'in Amasya ve Edirne'deki yapılarıyla devam etmiştir. Osmanlı külliyelelerinin, içtimai karışmayı teşvik eden, modern anlamda bir sosyal merkez karakterine çok defa temas edilmiştir. Fakat bu yönde herhangi bir sosyolojik araştırmaya yapılmamıştır. Bunlar sadece ibâdet yeri, öğretim merkezi ya ya fakir mutfağı oldukları için değil, fakat çevrelerinde başka toplantı yerlerinin gelişmesine önyak oldukları için sosyal katalizör rolü oynamışlardır".

Gerçekten bir çok araştırmada, bu külliyelelerin sosyal karakterine dikkat çekilmesine rağmen, bunlardan hiçbirinin kültür ve bünye unsurlarını, sosyal fonksiyonunu, toplum üzerindeki tesirlerini derinliğine tahlil eden monografiler yazılmamıştır. Halbuki Türk kültür ve sosyal tarihi için böyle monografilerin yazılması büyük ehemmiyet arz etmektedir. Meselâ, külliye medresesinde oluşturulan ve öğrenilen bilginin halka nerede ve nasıl aktarıldığı, medreselerin halkla ilişkilerinin nasıl sağlandığı, ve bu ilişkiler neticesinde halk üzerinde meydana gelen tesirin nerelere kadar uzandığı sorusunu cevaplandırmak için yapılacak ilmi araştırmalar, külliyelelerin sosyal bütünleşmedeki rolünü apaçık ortaya koyacaktır. Hatta bu soru üzerinde biraz düşünmek bile, bir takım ipuçları elde etmemize yetmektedir.

Bu soruyu cevaplandırırken herşeyden önce şu noktaya dikkat çekilmesi icap eder. Medresenin hoca ve talebeleri, külliyeinin diğer görevlileri yemek saatlerinde imârette, orada yemek yeme hakkına sahip olanlarla yani ülkenin çeşitli yörelerinden gelen yolcularla, fakirlerle; belli saatlerde de camide şehir halkının mühim bir kesimiyle bir arada ve iç içe bulunmaktadır. Külliyeinin merkezinde bulunan cami, Osmanlıların Üniversitesi durumunda olan medresenin halka açılan kapısı, konferans salonudur. Medresede elde edilen ve üretilen bilgiler, medresenin hocaları ve talebeleri tarafından bu yolla halka aktarılabilmektedir. Ayrıca, tahlil edilmesi gereken bu bilginin muhtevası bir yana, burada üniversite-halk ilişkileri açısından son derece dikkat çekici bir mekanizma ile karşılaşmaktadır. Külliyeindeki camiden başka ülkenin çeşitli yörelerinde bulunan diğer camiler de yine aynı fonksiyonu görmüşlerdir. Bilindiği gibi medrese eğitime her sene üç ay ara verilmekte, talebeler ülkenin çeşitli bölgelerine dağılmakta ve söz konusu camiler vasıtasıyla medresedeki bilgiyi memleketin en uca köşelerine kadar yaymakta idiler. Böylece, herkes okuma imkânı bulamamasına rağmen, ülkenin her yanında ortak bir sözlü kültür oluşmaktaydı. Bu vakıf külliyeleler sayesinde, aynı kültür değerlerini ve aynı davranış normlarını benimseyen halk ortak kimliğine kavuşuyor ve böylece sosyal bütünleşme yaygınlaşıyordu.